

Az ős(?)magyar eposz felé (Jókai Mór és az „avarok”)

Idill és tragikum, hőszi cselekedetek és nemzeti sorsfordulók, kozmogónia és mitológia: Jókai Mór „avar” tárgyú művei az 1850-es esztendőkből e műfaji változatok, képzetek és szemléleti változatok mentén írhatók le. Ami feltétlenül magyarázatot igényel: miért kell idézőjelbe tenni azt a népvetet, amelynek sűrű előfordulása kijelöli a Jókai-művek meghatározott csoportjának tematikáját. Félreértések elkerülése végett: Jókainak még akkor sem szabad számon kérni a rigorózusan értett, úgynevezett történeti hűséget, amikor megírja látomásait a magyar történelemtől, méghozzá népszerűsége igényt tartó történeti munka formájában. Akkor is, máskor is (az „avarokról” szólva) a meg nem született magyar őseposz rekonstruálására tesz kísérletet; majdnem kortársi, XVIII. századi történeti munkák mellett mindenekelőtt Vörösmarty Mihály epikus alkotásait forgatta nagy haszonnal, a leginkább talán a *Magyarvár* című töredéket. A jelzett évtizedben Arany János is eltöprengett a magyar naív eposz nem-létén, kiváltképpen a cseh régi költészeti hamisítások kötetét forgatván. A *Kalevala*, a homéroszi eposzok és azok értelmezése, az indogermán ősköltészetéről formálódó nézetek a magyar kutatásba is bejutottak, és ez párosult a XVIII. századi, latin nyelvű magyarországi történetírás és nem utolsósorban a Cornides Dániel megfogalmazta magyar ősvallás-elképzelés felől érkező impulzusokkal. Ebben a képzetkörben visszhangzott Pray György 1775-ös tézise, miszerint „Finni, Hunni, Avaris et Hungari eadem mihi ortu gens fuit” (Finnek, hunnok, avarok és magyarok számomra egyazon törzsből fakadtak). Ennek a szinkretistának is nevezhető (tehát mind a finn-ugor, mind a „török” származtatást elfogadni látszó) nézetből a magyar költészet, nevezetesen Vörösmarty és Jókai a hun—avar—magyar azonosítást gondolta tovább; a történeti ténynek hitt rokonítási kísérletből próbálva meg rekonstruálni a magyar előidőt. Hogy közben Herder teóriája (a népköltészet, mint az emberiség gyermekkorának „nyelve”) szintén formálta a magyar irodalmi gondolkodást, közrejátszott a magyarság őseiről, azaz kora gyermekkoráról szőtt eposzi álmok megtervezésében; ráadásul az avar—hun—magyar „keleti” őshaza képzetében nem csekély szerepe volt irodalmi és kortárs politikai forrásoknak. A romantika „orientalizmusa” már Vörösmarty pártus—allegóriáját is erősen színezte, a herderi nemzethalál-jóslat mellett a byroni Keletmítoszt is számba kell vennünk, ha a Vörösmartytól Jókaiig ívelő romantikus elgondolás szerkezetét szeretőnk átvilágítani. Kitérőül hadd említsem meg, hogy Byrontól egyáltalában nem egészen függetlenül már Puskin fölfedezte a Kaukázus „népegyvelegét”, Jókai pedig

(akár tudott a reformkori magyar Puskin-recepcióról, akár nem) lényegében a többnyelvű, soknemzetiségű Kaukázus képét vetítette rá a maga elbeszéléseinek Kaukázus-tárgyaira. Ami pedig a kortárs politikai eseményeket illeti: az 1850-es esztendők orosz—török—angol—francia viszonyai eléggé az előtérbe állították éppen azt a területet, amelyről Jókai Mórnak *A fegyvertelen* című elbeszélése szól. Minden egyéb (narratológiai, meseszövevi, sőt: mesemorfológiai) problémát mellőzve a Circassia—Cserkeszföld változatos eseménytörténetét generáló „avar-kérdés”-t emelném ki; két idézetet frok ide, ezzel érzékeltetem Jókai avar-felfogását:

„Egyik törzsökét a népnek hívják avaroknak. Talán ők képezik azt a hős törzsökfát, melyről a hatalmas avar nép elszármazott, akikről alig is tudnak többet, mint hogy elmentek és nem jöttek vissza. Talán még most is várják őket, s van az esztendőnek olyan napja, amikor minden háznál asztalt terítenek, üresen hagyott székeket rakva mellé, az ezernyi-ezer esztendő előtt eltávozott testvérek számára.”

„Az avar népfaj egyikét képezi a kaukázusi hét nemzetségnék, mely szent hetes szám valamennyi ősmagyar hagyományban előfordul...”

Aligha célszerű történetírói hűséget számon kérnünk; a mitológémák jelzik, hogy egyfelől egy eposz tárgyául szolgáló monda alapjait rajzolgatja ki a szerző, másfelől az egyetemes hagyományokba kapcsolódás lehetővé teszi az avar—magyar azonosítást, ezáltal a magyar őstörténet epikus—eposzi változatának körvonalazódását. Mindez ott munkál már Vörösmartynál, aki a vergiliusi kozmogóniát ülteti át a *Magyarvár* világába, a textuális rájátszás mellett hangsúlyozva a vergiliusi világszerűség ősmagyar vonatkozású ismétlődését:

„Tettek után török, és munkát ha nem adhat a föld,
A pokol álljon elő, avval lesz harcza karomnak...”

Mindenképpen a mítosz-recepció ama, igen gyakori változatát látjuk, amely az újra-elmondás módozatainak kimunkálásában érdekelt. Jókai pedig az antik mitológémák mellett Vörösmarty örökségét is a magáénak tudja, így történeteinek epikai „hitelét” az egyetemes és a hazai örökség értelmezése szavatolhatja. Amikor visszaemlékezik az 1850-es esztendők általa sugallt és részben vezetett irodalmi mozgalmaira, a róla szóló irodalomtörténeti megítélésekkel azonosulva jelöli meg a fő irányokat, novella- és drámaformában megírt avartörténetének jelentőségét abban véli fölfedezni, hogy „ha már éppen valami magyart kívántam írni, felkerestem a régi várkunokat, Oldamurt az ő Dalmájával, valahol a Káspi-tó mellett.” S ami itt figyelemre méltó: a népetimológias történeti szemlélet, a varchoniták—várkunok—avarok sor tételezése, valamint a kapcsolódás a *Magyarvár*hoz. Vörösmarty epikus költeményének Dalma nevű férjialakja lett a Jókai-elbeszélés és -dráma nőalakjává, az eredetileg férfi Dalmából ekképpen lett a ma is leánynévként használatos Dalma. A Vörösmarty-típusú eposzi—epikus („ősmagyar”) szemlélet továbbgondolása azonban Jókaira és a korszakra jellemző módon a prózai epika és a dráma alakzataiban valósul meg, *A varchoniták* című elbeszélés és a *Dalma* című dráma az 1852-es év termése, a maguknak hazát teremtő és az őshazát elhagyni készülő nép tragikumával szolgál az elbeszélés (e két esemény fogja keretbe az eseménytörténetet), míg a színmű a személyes

tragikumot hangsúlyozza, a kötelesség, a szerelem, az individualitás és a kollektívumért hozott áldozat gondolatkörében mozogva.

Az elbeszélés a történetírára való utalással nyit, hogy megalapozza az esemény-sorozat elhíhetőségét, s a fikció és a tudomány közötti egyensúlyt megteremtse. Ugyanakkor a „pars mythologia” idézése, a különféle népek hagyományaiból, történetéből származó nevek egy történetbe rendelése (Astaroth, Oldamur, Kubláj mellett Jókai fantáziánei: Helita, Fellengúr) eltávolít, sőt, elidegenít a történeti hitelességtől, és a leginkább a kozmogóniát kirajzoló passzusok révén az eposzi változat felé irányít. Mindezt erősíteni látszik az öreg Oldamur elbeszélése, amely szó szerint ismétlődik a drámában; a fenn—lenn allegorikusan értelmezett bináris oppozíciójában rajzolva meg a varchoniták sorsát. Ez a fenn—lenn a leigázók—leigázottak dichotómiájában konkretizálódik. A hierarchikusan elrendezett világ véglegesnek hitt szerkezete ellen lázad föl a leigázott nép (a varchonita), létrehozva egy eleve ideiglenesnek tervezett rendet, az aszimmetria helyébe a szimmetriát, a hatalmi egyenlőtlenség helyébe a kiegyenlítődést. A megegyezés ellenében cselekvő *avar chagán* (Jókai helyesírása) a természet törvényeit szegi meg, fiúnak nevelve leányát, Dalmát. Itt az átmenet a Vörösmarty fölvezolta férfialak és a Jókainál férfias nőként szereplő vezéregyéniség között, mint ahogy a világgal dacoló Vörösmarty-hős a világban kényszerű szerepet játszó Jókai-alakká alakult át; a nemzethalál gondolata azonban Vörösmartytól öröklődik. Jókai az elbeszélés zárlatában nyitva hagyja a történetet, számít az olvasó beavatottságára. Nemcsak arra, hogy a Bach-korszakra fogja alkalmazni a históriát, hanem mindenekelőtt arra, hogy az Európában játszódó avar történelemmel ismerős az olvasó. „Dalma halála után a varchoniták felkerekedtek egész nemzetestől s elmentek jobb hazát keresni. Inkább elhagyták ősi országukat, mintsem rabszolgák maradtak volna.”

Az elbeszélésnek ez a nyitottsága (a színdarab a zárlatot nem tartalmazza, Dalma vezéri szavaival cseng ki ott a mű) egyben a történelemből a mondába, a történetírásból a mítoszteremtődésbe tartó folyamatnak is jelzése, a történelemből történetté, epikává válás lehetőségét reprezentálja. Jókai elválasztja egymástól a regény- és a história-író kötelezettségét, érzékeltetvén, hogy különnemű eljárással élhet egyik is, másik is, mivel más és más a kompetenciája. Nyilatkozataiban a leginkább a regényíró jogait látszik védeni: „nem ismerem el azt a kötelezettséget, hogy a regényíró a historicus nézeteinek a maga alkotását alárendelni látszik”. Mindazonáltal Jókai itt és más „avar”-tárgyú műveiben támaszkodik történetírók kutatásaira, Fesslerre és Gibbonra például, s feltehetőleg ismeri Romy Károly György véleményét, amely szerint *Magyar Tserkasszia* lenne a magyarok bölcsője. Általában: a regényesebb történeti fejtegetések felszabadítják képzeletét, s így a történetíróktól átvett adatokat és feltételezéseket szabadon rendelheti egymás mellé, és a romantika orientalizmusát továbbgondoló módszere a történeti adatok igazoló tanúsága mellett legalább az epikai hitelt valószínűsítheti. A *varchoniták* mitológiai eklektikájában éppen egy soknyelvű, erősen vegyes nemzetiségű vidék több forrásból táplálkozó szakralitása fejeződik ki: mintha Jókai a magyar ősvallás rekonstruálása felé közeledne azáltal, hogy megkísérli: kirajzolja egy, a magyarság rokonaként elkönyvelt nép hitvilágát. Ám ezen túl nemzetkaraktérológiával is próbálkozik Jókai, a varchoniták vezéregyéniségei olyan tulajdonságok megszemélyesítői, akik későbbi regényeiben jellegzetes magyar alakként jelennek meg. Szinte csak mellékesen jegyzem meg, hogy mind az elbeszélés, mind a színpadon sikeres

színmű ugyanabból az évtizedből származik, amelyben Ipolyi Arnold a *Magyar Mythologia* monografikus feldolgozását vállalta, de amely meghatározott tudós köröktől elutasításban részesült. Jókai viszont részint „avar”-tárgyú műveivel előlegezte egyik lényegesnek minősíthető epikai eljárását: a mitológia, a monda elemeinek beilleszkedését egy, történetírásból vett adatokkal dúsított elbeszélésbe. Miáltal a maga regényírása és a történetírás között lerombolta az akkor ugyancsak magasra meredő gátakat. Olyan korszakban bontakozott ki Jókai regényírása, amelyben a történelem egy nép, egy nemzet kollektív élményévé vált, a reformkor, a forradalom és a szabadságharc, valamint Haynau rémuralma és az alkotmányosság látszatát kelteni igyekvő Bach-korszak évtizedeiben egy kollektivitás célirányos munkája és az e munkát megvalósítani, kibontakoztatni lehetővé tévő módszer iránt keltette föl az össznemzeti érdeklődést, amelyben az önazonosság keresése nem csekély szerephez jutott. Viszont az önazonosság történeti önvizsgálatot igényelt, amelyhez a nyelv- és a történettudomány, a mítosz kutatás és a folklór egyaránt szállíthatott, nem egyszer perdöntő, adatokat. Ha a környező és a magyarsággal együttélő szláv népek a kölcsönösség ideáját mutatták föl, a nyelvrokonság-alapú régiót körvonalazták, valamint az indo-európai nyelvészetből a szlavisztika tudományos alapozásának, ezen belül a szláv ősvallás, őshit stb. leírásának szükségességét vonták el, akkor a régióban megindult „létharc”-ban a magyarságnak szintén létre kellett hoznia a maga érvrendszerét, amelyben az őshitnek, a nyelvrokonságnak, a történetileg hitelesített legitimitásnak adatai, sőt, eseménytörténete igazoló érvekül szolgálhattak. Jókai mitológiai vonatkozással teljes ősmagyar—avar ábrándjainak éppen ezért önmagukon túlmutató a jelentőségük. Szépirodalmi eszközökkel adtak hírt egy megkonstruálandó magyar őseposztról (mint majd Arany János fogja tenni hun—magyar elbeszélő költeményeivel), nem Osszián útján járva, viszont szinte versenyezve a hasonlóan tetsző európai, közép—európai jelenségekkel. Emellett az allegorikus beszéd változatainak megjelenítésében is számon kell tartanunk ezeket a műveket, az egykori olvasó—néző belelátta a *varchonitákba* a dicső magyar hajdankort; s ez az olvasói—nézői figyelem ösztönözte Jókait további, eféle tárgyú művek kiadására. Jókai és közönsége így egymásra hatott a történelem „nemzeti látószög”-ének kiala-kításában. Jókai „nemzeti látószög”-ű *regényes* történetírása nem tartalmaz agresszív és kizárólagossággal jellemezhető elemeket, amelyek eluralkodása végigvonul a XIX. századon. Annál inkább segíti elő a mítoszképződést, amely éppen a sokfelől származó mitológémák révén a tárgy-és motívumvándorlásnak népi-nemzeti kultúrákat egymáshoz közelebb hozó vonásait segít hangsúlyozni. Jókai avarjai nem a pozitivistává alakuló magyar történetírástól kapták alakjukat, ennek következtében időtlen és az egyetemességet célzó jelenségként illeszkedhet-tek be a Jókai-életmű kozmogóniájába.

Felhasznált szakirodalom

Jókai Mór: Drámák. 1843—1860. Budapest 1971. (Kritikai kiadás)

Ugyanó: Hangok a vihar után. Jókai Mór Összes Munkái, Nemzeti kiadás XXI. Budapest 1909.

- Ugyanő: A magyar nemzet története regényes rajzokban. (Kritikai kiadás) Budapest 1909.
I. kötet
- Ugyanő: Egy magyar nábob. (Kritikai kiadás) Budapest 1962. II. kötet
- Ugyanő: Az avar vezér. Vasárnapi Ujság 1854. október—november
- Ugyanő: Véres könyv. Jókai Mór Összes Művei, Nemzeti Kiadás XIX. Budapest 1908.
- Vörösmarty Mihály Összes Művei 5. Nagyobb epikai művek II. Budapest 1967.
- Jókai Mór levelezése 1833—1859. Budapest 1971.
- Rédey Tivadar: Jókai és a történelem. Századok 1925, 113—125.
- Hajdu Lukács: Jókai és a magyar történelem. Komárom 1925.
- Szinnyei Ferenc: Novella— és regényirodalmunk a Bach—korszakban. Budapest 1939.
- Sötér István: Jókai Mór. Budapest é.n.